

Szabó András Péter

RÉVÉSZ IMRE „AZ IDŐK VIHARÁBAN” (1944–1967)

A fordulat éve, 1948 számos politikus, közéleti szereplő életében hozott radikális változást. Akadtak közöttük olyanok is, akiknek nemcsak életkörülményeire, hanem személyiségére is erősen hatott a történelem. Így történt ez Révész Imre esetében is. A neves egyháztörténész, a sokak által tisztelt püspök és igehirdető útja az ébredési mozgalomtól és a klasszikus kálvinizmustól egészen a terjedelmes Sztálin-idézetekig vezetett. Az idők Kádár Imre által megénekelt vihara Révészt igen különös irányba sodorta. Mai elménkkel nehezen találunk arra magyarázatot, hogy egy elhivatottnak ismert prédikátor miért válik meg a lelkeszi szolgálatától, és nem értjük, hogy kelenföldi gyülekezeti tag létére miért szónokol a lét kizárólagos tudat- és eszmeformáló hatásáról – felcserélve az Isten országát az épülő-szépülő Népköztársasággal.

Feltett céloom, hogy e páratlan saulfordulásnak körülményeit kicsit jobban megvilágítsam. Természetesen nem ringatom magam abba a hitbe, hogy teljesen meg tudnám oldani a rejtélyt, de talán hozzá tudok járulni néhány új adattal és szemponttal Révész Imre életrajzához. Dolgozatomat ott kezdem, ahol a változások gyökere rejlik, 1944-ben a szovjet hadsereg érkezésével, és zárom az egyháztörténész 1967-ben bekövetkezett halálával. A középpontba az állam és a református egyház 1948-as egyezményét szándékozom állítani, amely nem csak az egyház, hanem az aláíró Révész életében is lélektani határt jelentett.

Révész Imrét az ország diestelen „felszabadulása” 1944 októberében érte utol Hajdúszoboszlón. Egyházkerülete központját azért hagyta oda, mert a bombatámadások során sok más egyházi ingatlannal együtt az ő lakása is nagy károkat szenvedett. 1944 szeptember végén így ír erről rajongásig szeretett mesterének, Ravasz Lászlónak: „Az én lakásomat és hivatalomat mondhatni köröskörül bombázták, Isten megfoghatatlan csodájaként a főépületet eddig közvetlen bombakár nem érte, azonban a teljes ablakhiány és nagyszámú belső rongálódás miatt a lakás és hivatal már eddig is használhatatlan...”¹ Révész hamarosan visszatért Debrecenbe, és részt vett a közigazgatás helyreállításában, az újjáépítésben.² Rövid ideig tankerületi főigazgatóként szolgált, tagja lett először a helyi Nemzeti és Törvényhatósági bizottságnak, majd a december 21-én összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, amelynek egyben házigazdája is volt. (A református kollégium oratóriumában tartották az üléseket.) Akkor és később többen támadták politikai szerepvállalása miatt,³ valószínűleg azért, mert a különböző testületek összetétele igen sajátosra sikeredett. Révészt azonban nem riasztotta el a kommunista túlsúly, ő egyháza érdekeit szerette volna minél jobban képviselni, és nem tartotta összeférhetetlennek lelkeszi működését a közéleti aktivitással.⁴ Bírálóival szemben ma is igazat adhatunk neki, mert ekkor valóban ő jelentette a református egyház legfontosabb kapcsolatát a Nemzetgyűléssel, az Ideiglenes Kormányval. A Zsinat lelkeszi el-

nöke az ostromlott Budapestre szorult, és sokáig azt sem tudta, hogy a tiszántúli püspök egyáltalán életben van-e.⁵ Más lehetőség híján létfontosságúnak bizonyult Révész Imre nemzetgyűlési tagsága, tárgyalóképessége. Bár a földreform egyházakat is sújtó megvalósításának nem tudott gátat vetni,⁶ azt azonban az ő segítségével sikerült elérni, hogy a lelkeszek népbírói igazolását maga az egyház végezhesse. Egészen 1945 áprilisáig, amikor az Ideiglenes Kormány Budapestre költözött, Révész volt az egyházvezetés, Ravasz László fő hírforrása, a kormány távozásával azonban megfordult a helyzet, a tiszántúli püspök szorult rá a fővárosi hírekre. Térjünk azonban egy kicsit vissza 1944 végére, 1945 tavaszára, mert ekkor tett kijelentései és tevékenysége a későbbiekre nézve is komoly jelentőséggel bírnak.

Révészt, annak ellenére, hogy az egyházi személyek politikai szerepvállalását általában nem helytelenítette, saját szereplésével kapcsolatban komoly kétségek gyötörték.⁷ Minden bizonnyal azért, mert olyan dolgokat látott az újrainduló közéletben, amelyek egyáltalán nem nyerték el a tetszését. Már 1944 decemberében írott bizalmas tankerületi utasítása is bizonyos elővigyázatosságról tanúskodik. Minden tanárt óva int attól, hogy a változásokat átmenetinek tekintse, nehogy „a sorsunk irányítását ma és a jövőben is kezükben tartó külső és belső tényezőkben teljes bizalmatlanságot” ébresszenek. Talán ez az óvatosság vezeti tollát akkor is, amikor a régi tankönyvekről a tények erőteljes leegyszerűsítésével azt mondja, hogy „alapjában véve a letűnt és letűnő régi rendszer feudális és kapitalista, illetőleg »fasiszta« szellemében vannak írva...” Ugyanakkor kritikával illeti a két világháború közötti időszak irredentizmussal metélezett pedagógiáját, és üdvözli a közelgő demokratikus átalakulást – véleménye ebben az esetben őszintének tűnik. Mint sokan mások, a Szovjetunió céljaival és módszereivel kapcsolatban ő is illúziókat táplál: „Aggodalmasan óvakodni kell attól, hogy a szovjet megtorló háborújának előttiünk kavargó véres képeit összetévezzük magával a szovjet rendszerrel és annak eddigi eredményeivel s ily irányban tegyünk meggondolatlan nyilatkozatokat vagy célzásokat. Az iskolában természetesen semmiféle pártpropagandának nem lehet helye, de a tárgyilagosság és tisztánlátás érdekében a növendékek fejlettségi fokához képest nem lehet alkalom adtán megemlékezés nélkül hagyni, hogy a szovjetrendszer a magántulajdont nem, csak annak korlátlan túltengését, a kapitalista rendszernek ezt a legfőbb bűnét zárja ki, hogy a Szovjet–Unió kebelébe tartozó 250–300 millió ember műveltségi színvonalának emelésére aránylag rövid idő alatt bámulatosan sokat tett, a művelt értelmiségi embert a nem anyagi vonatkozású pályákon is rendkívül megbecsüli, a vallási és egyházi életet és tényezőit pedig – amint erről közvetlen tapasztalásból is meggyőződhattunk – nemcsak nem üldözi, hanem tiszteletben részesíti.”⁸ A Szovjetuniókat ezt a dicshimnuszát Révész minden bizonnyal tudatlanságból, és nem a valóság elkendőzésének szándékával vetette papírra. A szovjetek nagyon hatásos nyugati propagandáját a szigorú hírzárlet és a nyilas ellenpropaganda is erősítette. Kevesen látták olyan tisztán a helyzetet, mint az élesen antikommunista Mindszenty, aki több ritka tényfeltáró könyv, s így az igazi szovjet rendszer ismeretében kezdettől fogva engesztelhetetlen harcra készült.

Révész sem volt azonban teljesen naiv, főként ha a hazai kommunistákról volt szó, akikről nem gyanította, hogy mindent szovjet utasításra tesznek: 1945 márciusában így ír Ravasz Lászlónak: „A politikai káosz egyébként tovább tart, de általában mindenütt

megállapítható a két munkáspárt kemény és céltudatos előretörése, amely hellyel-közzel már a kormánnyal is szembehelezkedő, illetőleg annak intézkedéseire fűtyülő atrocitásokban és brutalitásokban is megnyilvánul.” Ugyanebből a levélből az is kiderül, hogy a kormányból Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszterrel alakította ki a legjobb viszonyt (aki a feleségével együtt nála lakott), azonban fájdalmasan tisztában volt e kapcsolat politikai értéktelenségével, és látta, hogy a néhai miniszterelnök fia, maradék befolyását is elvesztve, hamarosan ki fog hullani tisztéből. A hatalom valódi birtokosával, Rákosi Mátyással történt tanulságos találkozásáról is beszámol: „Éppen tegnap volt alkalmam hosszú beszélgetést folytatnom R. M.-sal, aki ezt az alkalmat maga kereste. Képzett, jó koponya, udvarias formákkal, nehezen leplezett diktatori hajlamokkal. Természetesen kifogás tárgyává tette azt, hogy sem Te, sem én nem védelemtük eléggé »a feljebb való esztendőben« a (soi-dítant) demokráciát, viszont a református egyháztól, mint kifejezetten „a magyarság és a szabadság egyházától” (ipsissima verba) a magyar közszellem átalakítására demokratikus és charitatív irányban sokat várna. Azt folyton hangoztatta, hogy a kommunista párt se a mostani, sem az eljövendő nehézségekért nem akarja egyedül vállalni a felelősséget – már csak jól felfogott önérdékből sem – tehát őszintén akarja és munkálja az összes többi demokratikus erővel való összefogást. Viszont akaratlanul is elárulta, hogy az összes „fasiszta” elemekkel minél gyorsabban és minél radikálisabban le akarnak számolni, nekik az eddigi igazoltatási eljárás tulsságosan enyhe stb. ha végiggondoljuk, ez gyakorlatilag bizony az intelligencia kiirtásával egyenlő s ezt ők, úgy látszik, mégis csak ambicionálják. ti. „fasiszmus” alapján minden nadrágos embert fel lehet húzni, aki az elmúlt 25 esztendő alatt 5 sort nyomtatásban kiadott vagy 5 mondatot nyilvánosan elmondott.”⁹ Ebben a Ravasz Lászlónak írt magánlevélben sokkal határozottabban, elítélőbben nyilatkozik a kommunisták tevékenységéről, mint máskor, a nagyobb nyilvánosság előtt. Nem is csodálhatjuk felindultságát, hiszen Rákosi kertelés nélkül megmondta neki, mire számíthat. Más események is bizalmatlanságot ébreszthettek benne: Makkai Sándor tavaszi letartóztatása,¹⁰ egyes tiszántúli lelkészek ellen lefolytatott törvénytelen népbírósi eljárások, végül pedig saját vejének hadifogságba hurcolása és halála. Másik veje, Vajda Benő ugyan „hitvalló” kommunista volt,¹¹ ám róla alkotott véleményét bizonytalannal nem terjesztette ki az egész mozgalomra.

A történetek nyomán egyre világosabb lesz számára a kép. Az egyházi földesből történő radikális földosztást az egyház iskolafenntartó szerepére hivatkozva kezdettől ellenzi, és látja, hogy a reform az egyházi oktatás teljes ellehetetlenülését fogja eredményezni, és az államtól való teljes anyagi függésbe taszítja a református intézményeket.¹² Egyre inkább észreveszi azt is, hogy a vallás elleni fellépés nem csupán egyes kommunista pártszervezetek kezdeményezése, hanem központi irányítás áll az események mögött. 1945 májusában már így ír erről Ravasznak: „Nem tudom, nincs-e valami központi utasítás, hogy az egyházi vezetők nyaka körül a hurkot szorosabbra kell venni és nincs-e ez valami összefüggésben a szövetséges hatalmak közti ellentétek egyre nyitottabb emlegetésével.”¹³ Ekkor, mint sokan mások, még azt hiszi, hogy az angolszász hatalmaknak lehet valami beleszólásuk a magyarországi eseményekbe, hamarosan ezt az illúzióját is elveszti.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy Révésznek volt bizonyos affinitása a „baloldali-

sághoz”, pontosabban szólva egy olyan polgári demokráciához, amely erőteljes hangsúlyt helyez a szociális igazságosságra. Ezért támogatta a köztársaság kikiáltását, és a kormányzat egyház számára kedvezőtlen lépéseire ezért nem válaszolt mindig a felháborodás hangján. A világegyház hatására megváltoztak a forradalom természetéről alkotott nézetei is. 1939-ben még úgy vélte, hogy az egyháznak nem szabad magukat forradalmak szekeréhez kötnie,¹⁴ 1945-ben a reformáció emlékűnnepén elmondott beszédében már magát a reformációt is forradalomnak nevezi. Kordivat, meggyőződés, retorika? Nem tudhatjuk. A világháború előtti rendszer elítélésében is jóval tovább ment, mint azt sok lelkészárta, köztük az általa igen nagyra tartott Ravasz László kívánatosnak tartotta volna. Úgy gondolta, hogy mind az állam, mind az egyház számára káros volt a két fél szoros összefonódása és függése. A kezdetektől támogatta az egyház és az állam bizonyos szétválasztását, a szabad egyház szabad államban elvét, amelyen természetesen teljesen mást értett, mint a kommunisták. Valószínűleg éppen ez az affinitás magyarázza, hogy Kónya István „dualisztikus drámájában” ő is a „jó” oldalra került, Bereczky Albert, Békefi Benő, és társaik mellé.¹⁵ A besorolás azonban egészen téves, mi sem mutatja ezt jobban, mint az 1945-ös tiszántúli püspökválasztás sajátos története, amelyben éppen Révész és Békefi álltak egymással szemben.

Révész Imre, a zsinat-presbiteriális elv híve volt.¹⁶ Már 1938-ban sem akarta elfogadni jelölését, és ez nem holmi színészkedés volt a részéről. Csak azzal a feltétellel egyezett bele megválasztásába, ha négyévenként új választás alá bocsáthatja tisztét. Szokatlan gyakorlat volt ez, hiszen addig a református egyházban is „életfogytig” működtek a püspökök. 1945-ben, a közelmúlt történéseit megfontolva Révész úgy döntött, hogy másodjára is az egyházkerület akaratára bízsa tisztét. Ravasz Lászlót, illetve a zsinati tanácsot szerette volna arra rávenni, változtassák meg az egyházalkotmányt, legyen minden kerületben rendszeres az általános tisztújítás.¹⁷ Barátja azonban ebben a tekintetben szkeptikusnak mutatkozott: „Az egyházalkotmányt most tisztújítási célból kitágítani elnökiileg, zsinati határozattal nem lehet és nem is tanácsos. Erre csak a zsinat jogosult. Az sem ajánlatos, hogy püspökök most új választás alá vessék magukat önkéntes alapon. Azt hiszem kötelessége mindenkinek átkormányozni ezen a válságon a hajót s majd, ha megtörtént az új berendezkedés, akkor vesse fel minden egyházi vezető magában ezt a kérdést: a véglegesen kialakultnak látszó helyzetben akar-e, tud-e továbbdolgozni?”¹⁸ Ravasz tehát felhívta a figyelmet a tisztújítás veszélyeire, és ezzel szinte megjósolta a Tiszántúlon kibontakozó válságot. Révész Imrének egyébként feltett szándéka volt, hogy távozik a püspöki székből. Erre indították nem csak elvei, hanem közismert szerénysége is: soha nem tartotta magát igazán alkalmasnak a püspöki tisztre. Révész már a nyár derekán értesült arról, hogy lemondási szándékát ismerve egy csoport Békefi Benő nyíregyházi lekipásztort püspöknek szeretné választani.¹⁹ Saját állítása szerint ekkor még egyenesen örvendett az ellenjelölt feltűnésének. Békefi Benővel szemben, bár tudott bizonyos múltbéli botlásairól és emberi gyengeségeiről, nem emelt kifogást. Békefi nyíregyházi lelkészként 1940 óta vezette a Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társaságát, és ő szerkesztette a *Magyar Református Ébredés* című hetilapot, tehát az ébredési mozgalom egyik kulcsfigurája volt,²⁰ akár csak Karácsony Sándor, Victor János,²¹ valamint a politikai szerepet is vállaló (VKM államtitkár) Bereczky Albert.

Az idő előrehaladtával egyre szaporodtak a baljós előjelek. Bereczky és Karácsony egy alkalommal feltűnő buzgósággal szorgalmazta a püspöknek az egyháztörténeti pályára való visszatérését. Kijelentették, hogy „a püspökséget más is el tudja látni, de egyháztörténész ma a református egyházban csak Révész Imre.”²² Az augusztusi egyházkerületi közgyűlésen azonban kiderült, hogy a kerület döntő többsége egyrészt elutasítja a püspöki tisztújítás gondolatát, másrészt pedig ragaszkodik Révészhez, és a lehető leghatározottabban ellenzi Békefi ambícióit. Révésznek egyenesen zsaroláshoz kellett folyamodnia, hogy a közgyűlés hajlandó legyen kiírni a választást. Békefi Benőékről közben kiderült, hogy eszközeik és céljaik korántsem olyan tisztességesek, mint azt a püspök gondolta. Nem egyszerűen kampányt indítottak a nyíregyházi lelkes megválasztásáért, hanem rágalomhadjáratot indítottak Révész lejáratására. Így lett ebből a szerény emberből, mellesleg az ébredési mozgalom őszinte támogatójából reakciós maradvány, minden egészséges újítás és minden örömhír megrontója. „Az evangélium bajnokai” – ahogy Révész nevezi őket – kampányukban erőteljes politikai támogatást is igénybevettek. 1945. szeptember 22-én megjelent a püspöknél Bereczky Albert, és szent ártatlansággal, valamint „őszinte” aggodalommal közölte vele (Rákosi Mátyásra hivatkozva), hogy vannak bizonyos ügyei, amelyeket egyes rosszindulatú emberek felhasználhatnak és már folyik is az adatgyűjtés ellene és Ravasz ellen. Szerinte a legjobb az lesz, ha Révész önként visszalép a püspökválasztástól és visszamegy az egyháztörténeti katedrára. Bereczky, hírvívői szerepét betöltve, a beszélgetés után „családi ügyben” Nyíregyházára távozott. Mint később kiderült, pusztán „véletlen egybeesés” volt, hogy a Békefi megválasztására buzdító, Révést a hatalom szempontjából elvesztett embernek minősítő nyíregyházi körlevél szeptember 23-án jelent meg és az ébredési mozgalomnak valójában persze semmi köze nem volt ahhoz, hogy a kommunista, a szociáldemokrata, sőt a Kisgazdapárt Szabolcs megyei szervezete körlevelében Békefi mellett foglalt állást. Bereczky Albert VKM államtitkár is kibocsátotta a Tiszántúli gyülekezeteinek a maga Békefi megválasztására buzdító körlevelét.²³ Hamarosan Tildy is megnyilatkozott, aki visszalépésre szólította fel Révést, mert – szerinte – ha megválasztják is, „a rendőrségi dolog miatt a kommunisták »ki fogják lőni.«”²⁴

Révész Imre, bármi is volt az eredeti szándéka, ilyen előzmények után kötelességének érezte, hogy elinduljon a püspökválasztáson. Az egyházkerület vezetése támogatja,²⁵ az ijesztgetések mögött pedig ezúttal nem állott komoly politikai akarat, 1945. november 21-én Révész elsöprő szavazattöbbséggel ismét a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke lett.²⁶ A konfliktus, élessége ellenére, egyelőre nem vezetett az egyházon belüli nyílt szakadáshoz. Bereczkyt Ravasz szigorúan megrótt a Tiszántúli belügyeibe való illetéktelen beavatkozás miatt, a bűnbánó államtitkár pedig december 13-án Révésszel közös nyilatkozatot jelentetett meg, amelyben kölcsönösen tisztázták a „félreértéseket.”²⁷ A konfliktus a felszínen talán elült, de az egyház intézményes és önjelölt vezetői közötti bizalom soha többé nem állt helyre.

Valószínűleg a tiszántúli püspökválasztás kimeneteléhez is hozzájárult az a tény, hogy 1945 novemberében a szavazatok 57 százalékával a Független Kisgazdapárt nyerte meg az országgyűlési választásokat. Maga Révész, tapasztalatai alapján nem nagyon kedvelte a pártot (különösen Tildyt²⁸ nem állhatta) és egyáltalán nem hitt a győzelmükben. 1945 májusban még azt írja Ravasznak, hogy a kisgazdák „egyre vérmesebb győ-

zelmi reményekről kukorékolnak.”²⁹ E kijelentés bizony nem túl hízelgő a Kisgazdapártra nézve, ám a választások eredménye bizonyára Révésznek is nagy megkönnyebbulést jelentett.³⁰ A megkönnyebbülés azonban nem tartott sokáig. A kisgazdák szovjet nyomásra kénytelenek voltak koalíciót alakítani a baloldali pártokkal, és az így megalkuló kormányban a kommunisták kapták a kulcsfontosságú tárcákat (például a Belügyminisztériumot). A szovjet támogatás birtokában általában továbbra is Rákosiék irányították az eseményeket.

1945 végén, 1946 elején, még az egyházellenes támadások első igazán nagy hulláma előtt sikerült mind a Dunamelléki, mind a Tiszántúli egyházkerületben megbízható főgondnokokat választani. Ravasz mellett a volt igazságügyminiszter, Lázár Andor lett a főgondnok, Révész segítségével pedig, hosszas habozás után Szentpéteri Kun Béla vállalkozott.³¹ Már 1946 elején is határozottan érezni lehetett, hogy a kommunisták egyház és állam viszonyának radikális rendezésére, az egyházak visszaszorítására töreksznek. Révész Imre ezért is ítélte annyira sürgősnek az egyházreform kérdését, csökkenteni akarta a támadási felületet: „Az egyházreform kérdései közül én a gyökérre mennék és legelőször az egyháztagság reformját készíteném elő. Azt hiszem, egyébként is ez lesz a legsürgősebb, mert bár a politikai ingának még nagyon sok jobbra-balra lengésére lehetünk elkészülve békekötés előtt és után, mégis alig hiszem, hogy a munkás-ság és parasztság lényegesen csorbítani engedje eddig megszerzett politikai hatalmát, ezzel pedig együtt fog járni az, hogy nemsoká fel fog vetődni az állami egyházpolitika gyökeres átalakítása, ez pedig elsősorban az eddig is legsebezhetőbb ponton, a felekezeti kényszer és az egyházi adózási jog pontján fog kezdődni. Ezzel szemben nekünk nincs más erősségünk, mint átalakulni hitvalló egyházzá, önkéntes és áldozatvállaló egyháztagsággal. Ehhez képest minden más reformkérdést, a legfontosabbakat is, másodlagosnak látom.”³² Miközben Révész Imre az egyházi reform mikéntjén töprengett, a református egyház egyre nehezebb anyagi helyzetbe került. A földreform hatása kibontakozott, a megígért kártérítést pedig sosem fizették ki. Az akadozva érkező külföldi segélyek nélkül szinte az összes református oktatási intézmény csődbe ment volna, még 1945-ben. S miután a földreformmal a csőd szélére taszította őket, a kommunista párt ingyenélőnek kezdi nevezni az egyházakat. Egyre hangosabban harsogja a *Szabad Nép*, hogy az egyházak, a reakció fészkei, az állam ingyenkenyerén élnek. Először hangzik el a követelés, hogy a felekezeti iskolákat államosítani kellene. 1946 márciusa, a köztársaság védelméről szóló törvény elfogadása után a kommunisták és csatlósai egyre nyíltabban támadnak, 1946 tavaszán a rendőri szervek váratlanul ún. diákösszeesküvéseket fedeznek fel bizonyos egyházi fenntartású iskolákban. A vádak képtelensége ugyan hamar nyilvánvalóvá válik, de a hadjárat mégis gőzerővel folytatódik. A tiltakozás irányítója a semmilyen megalkuvást nem tűrő Mindszenty József, a magyar katolikus egyház feje, aki a közös egyházi érdekek védelmében Ravasz Lászlóval is felveszi a kapcsolatot.

Ravasz és Mindszenty 1946 júniusában szóbeli megállapodást kötöttek a „kultúr-harcban” való együttműködésről. Katolikus részről a küzdelem egyik legfontosabb eszköze a Katolikus Szülők Szövetsége lett. Az ellenfél válaszul megtizedelte az egyházi kötődésű társadalmi egyesületeket.³³ A feloszlott, főleg katolikus „fasiszta” szervezetek között olyan egyletek voltak, mint például a KALOT, vagy a Cserkészszövetség.

1946 szeptemberében a négy református püspök közös nyílt levélben tiltakozott Tildy Zoltán köztársasági elnöknel az atrocitások miatt.³⁴ A kemény hangú, ugyanakkor konstruktív hangvételű beadványt Révész Imre is aláírta.³⁵ A tiszántúli püspökök a következő évben is kitartott Ravasz mellett, amikor már a fakultatív vallásoktatás bevezetése körül folyt a vita. Miután Ravasz megjelentetett egy, a kötelező vallásoktatást védő cikket az *Új Ember* című katolikus lapban,³⁶ ezer meg ezer hírlapi támadás céltáblájává vált, és a támadások nem csak a világi sajtóból érkeztek, hanem egyházi részről is. Az ébredési mozgalom képviseletében Bereczky újfent hallatta hangját.

Nem véletlen, hogy a pozsonyi úti lelkész éppen a *Magyar Református Ébredésben* jelentette meg nyílt levelét. Bereczky Albert a Visszaautasítjuk című cikkben sajnálkozását fejezte ki Ravasz nyilatkozata miatt, és miután az ökumené jegyében jól megtörlölte a lábát a „reakciós” katolikus egyházban, a fakultatív vallásoktatás mellett tette le voksát.³⁷ A tiszántúli püspökségre sikertelenül pályázó Békefi Benő és Bereczky Albert még 1946 augusztusában hozta létre Nyíregyházán az ún. Országos Református Szabad Tanácsot, egy külön egyházat az egyházban, amelynek vezetősége kezdettől éles kritikával illette a hivatalos vezetést, elsősorban Ravaszt Lászlót. Mint sokan mások (köztük Ravasz) úgy gondolták, hogy a második világháború borzalmi Isten ítéletéből teljesebben be a magyar nemzeten. De a Tanács nehezen igazolható véleménye szerint a református egyház a múltban kompromittálódott, eljátszotta prófétai, iránymutató tisztét.³⁸ Ez az ún. szolgálat-teológia csírája volt. Az egyháznak Bereczkyék szerint vak engedelmisséggel követnie kell az új idők prófétáját, az államot, s ezzel tölti be legjobban Isten akarát. Később, a fordulat éve után az „Új időt”, a szocializmus építését az üdvörtörténet eseményei közé is beemelték,³⁹ de ekkor még nem volt ilyen világos az irány, Bereczkyék még csak a „keskeny útról” beszéltek és sok jó szándékú ember, nem látva a mozgalom lényegét, csatlakozott hozzájuk. Előbb-utóbb azonban minden becsületes léleknek rá kellett jönnie, hogy a „keskeny út” valójában a legszélesebb, és 1948 után végig kellett nézniük azt, hogy maguk az ébredési mozgalom vezetői számolják fel a református ébredést. Bereczkynek bizonyos értelemben igaza volt akkor, amikor ezt mondta: „a keresztyéniséget most se kívülről fenyegeti a veszedelem.”⁴⁰

1947-ben tehát Ravaszt és vele az egész egyházvezetést is súlyos kritika érte, ám amikor májusban, hároméves szünet után a Zsinat összeült, nyilvánvalóvá vált, hogy az „új reformáció” élharcosai véleményükkel kisebbségben maradtak.⁴¹ A református egyház ugyan kijelentette készségét a változtatásra, és az állammal való viszony rendezésére, de korántsem olyan szolgalelkűen, mint azt az „ébredés bajnokai” elvárták volna.⁴² Bereczkyék csalódottságukat az állam követeléseinek nyílt vagy burkolt túllicítálásába fojtották.⁴³ A Baloldali Blokk a fakultatív vallásoktatást ekkor még nem tudta keresztülvinni a csonka törvényhozáson sem. A kudarc után azonban újra támadásba lendült. 1947 júniusától csak az olyan településeken működő egyházi iskoláknak biztosítottak államsegélyt, ahol nem volt állami iskola.⁴⁴ A tankönyvkérdés körül is heves vita alakult ki. Világos volt, hogy mire megy ki a játszma. A kommunista irányítás alatt álló lapok egyre gyakrabban követelték az iskolák államosítását, és persze a református egyházvezetés lemondását. A bértollnokok szerint az egyházak követeléseinek neveltsége, mert ők is az államsegélyből, az állam kegyelméből tartják fenn iskoláikat. A polémiába később Révész is bekapcsolódott, és világosan leszögezte, hogy az állami tá-

mogatás nem pusztán „nemes gesztus”, hanem egy komoly közjogi és magánjogi adósság, a földreform során megítélt kártalanítás törlesztése.⁴⁵ Bereczkyék véleménye ezzel szemben már 1946-ban is az volt, hogy az egyházi oktatás nem tartozik az egyház legbelső lényegéhez, különösebb szívfájdalom nélkül le lehet róla mondani.

Révész az 1947-es év küzdelmeibe testileg-lelkileg annyira befáradt, hogy (július elejétől szeptember 30-ig) betegszabadságot vett ki.⁴⁶ Ekkor menekült el először az események elől – az események pedig felgyorsultak. 1947 augusztusában megtartották az elhíresült kékcédulás választásokat, amely után a kommunista párt már teljesen akadálytalanul megvalósíthatta egyházpolitikai elképzeléseit. 1947. december 4-én a minden jelentőségét elvesztett országgyűlés törvényt hozott a felekezetek egyenjogúságáról. Ennek értelmében rendeleti úton megszüntették az egyházi adó kérésre állami apparátussal behajthatóságát.⁴⁷ Az egykor Révész által is óhajtott önkéntes egyháztag-ság ezzel szó szerint „egy csapásra” megvalósult. A felekezeti egyenjogúság az újabb államosításokkal kiegészítve lehetetlen anyagi helyzetbe hozta a magyar református egyházat. Az állam most már bármit „kérhetett”, és kért is: az iskolák államosítását és Ravasz László „fejét”.

Révész Imre, ahogy az érintett is – már 1947 végén jól látta, hogy mi következik. A sokfelől tépázott Ravaszt hűségéről biztosítja: „*Enyhítse Urunk a Te súlyos megpróbáltatásaidat, mutasson reménységet a reménytelenségben is, őrizze a Rád bízott kincs csempéjét, és tegye törhetetlenné baráti, testvéri és munkaközösségünket. Köszönöm a sok jót, amivel egész életedben s az elmúlt évben is voltál hozzám. Igaz hűséggel hálalom meg élted fogytagját, az igazságos és irgalmas Isten pedig tetézve visszafizeti.*”⁴⁸ Olyan ez, mint egy búcsúlevél. És valóban, Ravasz búcsújára nem kellett sokáig várni.

1948. március 31-én beállított Ravasz László irodájába Veres Péter és Dobi István, két református gyökerű, csak névleg nem kommunista politikus, és közölték az állam elvárásait. A követelések lényege igen röviden összefoglalható: Az egyház teljesen hódoljon be, és Ravasz, valamint a teljes vezetőség mondjon le. A látogatásnak különös nyomatékot adott, hogy Lázár Andor dunamelléki főgondnokot, a püspök legfontosabb munkatársát, aki történetesen a Rákosi-per idején volt igazságügyminiszter, 1948. április 1-én az Andrássy út 60-ba hurcolták, ahol intenzíven kihallgatták. Szerencséje volt, hazaengedték: másnap beadta lemondását.⁴⁹ Lázár letartóztatásának napján újabb látogatók érkeztek Ravaszhoz, Bereczky Albert és Victor János. Ravasz ekkor kijelentette, hogy régóta tervezi visszavonulását, s még a nyár elején lemond a konventi és zsinati elnökségről, az őszi közgyűlésen a püspökségről. Lemondási szándéka az április 8-án Tildynél folytatott tárgyalásokon vált hivatalossá.⁵⁰ Tildy ekkor jelentette be, hogy az állam „egyenrangú félként” akarja kezelni a református egyházat, és az egyébként kiérdemelt diktátum helyett egyezményt akar vele kötni, amelynek legfontosabb eleme az egyházi iskolák államosítása, de Veres Péter szájából az egyezmény feltétele is elhangzott: „*Az egyház vezetőitől elvárják azt a bölcsességet, szeretetet, és krisztusi alázatosságot, hogy mikor személyiük politikailag teljesen elfogadhatatlanná vált... hozzák meg azt az áldozatot, hogy lépjenek vissza s ne várják meg, hogy a politikai erők brutalitása érvényesüljön.*”⁵¹ Szerintük Ravasz László vezetése alatt Mindszenty „segédesapata” lett a református egyház. A püspök, bár a fenyegetés miatti felháborodással, de megerősítette lemondási szándékát.

Rákosi Mátyás azonban türelmetlenebbnek mutatkozott, és kijelentette, hogy az őszi időpont túl késői. Személyes tárgyalásra hívta Ravaszt, ahol egyszerűen közölte, hogy azonnali „kéreke” visszautasítását hadüzenetnek tekinti, és kijelentette, hogy Bereczky Albert lesz az új dunamelléki püspök, méghozzá Ravasz támogatásával. A püspöknek már nem volt ereje a további ellenállásra.⁵² 1948. április 28-án lemondott a konventi elnökségről, két nappal később a Zsinat lelkészi elnöki tisztéről, végül május 11-én a püspöki tisztéről is.⁵³ Április 30-án levelet írt Bereczky Albertnek amelyben támogatásáról biztosította, és hozzájárult ahhoz, hogy a levelét közzé is tegye.

Ravasz lemondásával automatikusan a Zsinat alelnöke, Révész Imre lett a Zsinat és az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke, a Magyar Református Egyház vezetője.⁵⁴ Neki kellett végigcsinálnia mindazt, amire tanítómesterének és barátjának nem volt ereje és lehetősége. Ahogy Ravasz keserűen fogalmazta lemondásában: „Az idők roppant változásaival egyházunk olyan új és roppant feladatok elé kerül, amelynek megoldására az enyémnél sokkal, de sokkal nagyobb erőre van szükség.”⁵⁵ Más kérdés, hogy azt a bizonyos erőt Révész sem érezte magában.

1948 márciusában az egyházkerületek szintjén, májusban pedig országos szinten is elkezdődtek a tárgyalások a „meg egyezésről”, a református iskolák államosításáról. Rákosiék számára különösen fontos volt a tárgyalások sikere, mert úgy gondolták, hogy ezzel a többi egyházat is megállapodásra bírhatják. (Ahogyan az később be is következett.) Nem minden célzatosság nélkül mondta Rákosi Ravasznak, hogy „a katolikus nyájam, a protestáns és református önálló”.⁵⁶ A református egyháznak most számot kellene adnia „önállóságáról.” 1948. április 30-án deklarálták meg egyezési szándékukat, és az állam tevékenysége iránti megbecsülésüket, majd felszólították az egyház minden tagját, hogy „elhagyva minden meddő bizonytalankodást és henye várakozást, vessék kezüket az eke szarvára, ne tekintsenek hátrafelé, hanem vegyék ki részüket az ország újjáépítésének mindnyájunkat kötelező nagy munkájából.”⁵⁷ Mire a tárgyalások elkezdődtek, a kormány már be is jelentette, hogy az egyházi iskolákat államosítani fogja, és a kérdést az országgyűlés elé utalja. A római katolikus és az evangélikus felekezet egyöntetű tiltakozással válaszolt,⁵⁸ a reformátusok tárgyalási hajlandóságukkal egyedül maradtak. A kész tények elé állított református egyház valójában a legjobb esetben is csak csekély engedményeket érhetett el. A kormány által kijelölt bizottság összeállította a tervezetet, és ezt kellett „megetetni” a Konvent Révész által vezetett rendkívüli bizottságával, amelyre az a nehéz feladat hárult, hogy mind a Zsinati Tanácsot, mind pedig a Zsinatot meggyőzze. Révész Imre 1948. május 13-án Budapestre utazott a tervezet szövegéért, majd május 22-én közös ülést tartott a két bizottság. A tárgyalás részletes elemzésére ennek a rövid dolgozatnak keretében nem vállalkozhatom, csak fő vonalaiban ismertetem.⁵⁹ A kormány részéről Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter volt a fő tárgyaló, míg a másik oldalról Révész Imre, de jelenlétével „megtisztelte” az ülést Bereczky Albert is, a Dunamelléki Egyházkerület leendő püspöke, illetve Kiss Roland, akit később bohózatba illő események után választottak meg Lázár Andor helyére főgondnoknak.⁶⁰ Révésznek nagyon nehéz dolga volt a tárgyalások alatt, nem csak a másik oldallal kellett birkóznia, hanem a Bereczky-féle kompániával is. Révész, bár nem teljesen nyíltan, de megmondta, hogy az Egyezményt keserű pirulának tartja: „Azóta, mióta ez a nyilatkozat megtörtént, számunkra közölte-

tett, hogy a mélyen tisztelt kormány kb. hogy gondolná legfőbb körvonalait ennek a rendezésnek. Ezt a közlést mi ismételt hosszas megbeszélés tárgyává tettük, azt mondhatnók nappali és éjszakai tusakodással, mert hiszen méltóztatnak megérteni, a mi számunkra nem könnyű dologról van szó.” Révésznek azt is csak nagy nehezen sikerült elérnie, hogy a megkötendő egyezményt előzetesen a Zsinat is ratifikálhassa. Nem minden támadó el nélkül hangsúlyozta azt, hogy a református egyháznak demokratikus szervezete van (tehát nem úgy mennek a dolgok, mint a pártban és a kormányban). A tárgyalás színelég udvarias és szívélyes keretek között zajlott, de az ellentéteket a kölcsönös bókók sem leplezheték el. A miniszter például így méltatta Révész Imre elvi bevezetőjét: „Néhány szóval megköszönöm a püspök úrnak ezeket a tárgyalást megnyitó szavait. Ezekből nemcsak a vallása és magyar népe ügyéért komoly felelősséget érző papi lélek szólt felém, hanem ugyanakkor a magyar demokrácia felé is olyan megértés, tárgyaló készség és a problémának olyan méltó átélése, hogy ezért én őszintén csak köszönetet mondhatok...” Talán a legkeményebb és a legőszintébb Szabó Imre esperes volt, de az ő bátorsága sem segíthetett. Már ezen az első tárgyaláson világossá vált, hogy a tervezetet a kormány nem engedni lényegesen módosítani. Az oktrojált egyezmény tartalmát röviden a következőképpen lehetne összefoglalni: Az állam deklarálja a teljes vallásszabadságot. A református egyház minden alsó, közép- és felső fokú oktatási intézménye államosítva lesz, minden ingó és ingatlan tartozékával, azonban az állam az egyház történeti érdemeire tekintettel néhány esetben kivételt tesz. Megmarad a budapesti, debreceni, pápai és sárospataki református kollégium egy-egy középiskolával és teológiai akadémiával, valamint a debreceni Dóczi leánygimnázium. A meghagyott iskolák államsegélyt kapnak, míg az egyáltalán nem államosított szeretetintézményeket csak az egyház tartja fenn. A szekularizált felekezeti iskolák tanári karát az állam „feltételek nélkül” átveszi. Az egyház 20 éven keresztül 5 évenként 25%-kal csökkenő mértékben állami támogatásban részesül. Nagyon jól jellemzi az „egyezmény” abszurditását az, hogy a „demokratikus kormány” az elvett iskolák ellentételezéseként ajánlotta fel az alkotmányban is biztosított szabad vallásgyakorlatot.

Ezen és a következő tárgyalásokon csak annyi engedményt sikerült Révészéknek elérnie, hogy megmaradtak a kivételezett kollégiumok internátusai is, és a debreceni Dóczy mellett egy másik leánygimnázium, a Baár-Madas is mentesítve lett. Nem sikerült sem a kollégiumok általános iskoláit megtartani, sem azt elérni, hogy a letartóztatási és büntetésvégrehajtási intézetekben is folytathasson az egyház pasztorációt. Nem mondta ki az egyezmény *expressis verbis* a református egyház iskolaalapítási jogát sem, a kívánt kb. 13 intézmény helyett pedig csak négy maradhatott meg.

A kormány a Révésszel kötött szóbeli megállapodást áthágva már másnap végleges meg egyezésnek tüntette fel a tárgyalást.⁶¹ A június 2–3-án összegyűlő Zsinati Tanács felháborodása olyan nagy volt, hogy az Egyezmény szinte kútba esett. A tanács végül hosszas habozás után és bizonyos módosításokkal elfogadta a tervezetet, és kiküldött a tárgyalásra egy bizottságot, amelynek szinte ugyanazok voltak a tagjai, mint a konvent által delegált testületnek. A református bizottság mozgásterét ekkor már nagyon leszűkítette a szerencsétlen Pócspetri eset után indított durva sajtókampany. Ugyanez a félelem tartotta sakkban a Zsinatot is, amely nem vállalta a Mindszentyéhez hasonló határozott fellépést, hanem elfogadta az elkerülhetetlent – anélkül, hogy a törvénynek

megfelelően kikérte volna a presbitériumok véleményét. Révész Imre a zsinati értekezlet megnyitóján meglehetősen álságos módon határolja el magát az ellenállási harcot vívó evangélikus és katolikus egyháztól: „Távol kell tartanunk magunktól minden néven nevezendő politikai megoldást és spekulációt, akármelyik oldalra tekintsen is az. Távol kell tartanunk abban az esetben is, hogyha a mienkhez hasonló szorosságba jutott történelmi testvéregyházak egyike vagy másika részéről nem állapíthatnánk meg egy tökéletesen politikától mentes és tisztán az egyház belső szempontjai szerint igazodó, az Ige által parancsolt és csak az által igazolható magatartást.”⁶² Egy nappal a Zsinat döntése után, 1948. június 16-án az országgyűlés törvényt hozott az egyházi iskolák államosításáról. A kocka el volt vetve. A részletkérdésekben, bizottsági szinten még a nyár folyamán és szeptemberben is folytak a „tárgyalások”. Révésznek egy idő után be kellett fejeznie az engedményekért való kilátástalan küzdelmet, mert a kommunista sajtóban, így például a *Tiszántúli Néplapban* szándékos időhúzással gyanúsították. Engedékenységre intett Ordass Lajos váratlan szeptemberi letartóztatása is. Ekkor már az unitáriusok és az evangélikusok is beadták a derekukat.⁶³ 1948. szeptember 29-én az újjáalakított, megrostált Zsinat elfogadta az Egyezménynek az eredeti tervezettől alig eltérő végleges szövegét. Október 7-én Révész Imre és Balogh Jenő a Zsinat két (lelkészi és világi) elnöke, valamint Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, több prominens kormánytag, így Rákosi Mátyás jelenlétében kézjegyükkel látták el az egyezményt.⁶⁴

Révész Imre valószínűleg már az egyezmény megkötésének pillanatában sejtette, hogy a megállapodást az állam lelkiismeretfurdalás nélkül meg fogja szegni, és már ekkor eldöntötte, hogy lemond püspöki, egyházkormányzói tiszteréről. 1948 novemberében így ír majdani utódjának, a titkos kommunista Péter Jánosnak: „Semmi illúzióm nincs afelől, hogy mi következik. Napról napra szaporodó jeleit látom annak, hogy az egyezményt az a tényező, amellyel megkötöttük, ti. maga a kormányzat, talán még szeretné és próbálja komolyan venni, de sem erő sem elszántság nincs benne ahhoz, hogy komolyan vétesse... Én nem mondom, hogy már ez idő szerint az volna a helyzet, amit egyházunknak és lelkésközpontjainknak egyre jobban duzzadó és keseredő közvéleménye már most is így lát, hogy az egyezménynek semmi gyakorlati jelentősége nincs... Ismétlem, én a magam részéről nem így látom a helyzetet, de nem tudom, hogy holnap vagy holnapután nem leszek-e kénytelen én is így látni, mert ha a helyzet ebben az ütemben, vagy még gyorsulóbban rosszabbodik és ha a kormányzat a nagy számban fennálló függő kérdések rendezésére és a folyvást szaporodó egyházellenes tények, vagy kijelentések orvoslására nézve továbbra is az eddigi dilatáló magatartást fogja tanúsítani, az egyezményben való bizalmát el kell, hogy veszítse az is, aki, mint én, a legnagyobb jóhiszeműséggel vett részt annak előkészítésében és megkötésében.”⁶⁵ Révész Imre, aki talán mégsem volt annyira jóhiszemű és naiv, mint azt állította, hamarosan bizonyára arra is ráébredt, hogy az önkényeskedések hátterében nem egyszerűen a helyi szervek, hanem maga a kormányzati akarat állt. Érezte az egyezmény megkötésében való felelősségét, de úgy gondolta, hogy a református egyház jó szándékának nyilvánítása, történelem előtti megvédelmezése ezt követelte, és fontosnak tartotta azt, hogy a magyar kálvinizmus elfogadta a szabad egyház szabad államban elvét. (amit ő valójában anyagi függetlenséggel párosítva képzelt el).⁶⁶

Már 1948 decemberének elején olyan hírek érkeztek az átvett felekezeti iskolákból, hogy a tankerületi főigazgatók tiltják a tanárok és tanulók iskolai vallásos egyesületekben való részvételét. 1949 nyarán Révész maguknak a vallásos egyleteknek felszámolásáról értesülhetett. Ez a Révész Imre azonban már nem a régi volt. Az egyezmény, a nagy kompromisszum talán az ő lelkében is kompromisszumokat követelt. 1949 áprilisában a Függetlenségi Nyilatkozat centenáriuma páratlanul szolgálalkú beszédet tartott a debreceni Nagytemplomban: „1949 nagycsütörtökén, úgy érezzük, a magyarországi református egyháznak félreérthetetlen bizonyosságot kell tennie az ország és a nép színe előtt arról, hogy ezt az új társadalmi és gazdasági rendet, amelybe magyar hazánk és nemzetünk felfejlődőben van, mélyen bibliagyökerűnek tartja – sokkal inkább, mint eddig bármelyiket...etc.”⁶⁷ Mintha nem is ugyanazt az embert hallanánk.

Révész Imre 1949 júliusában testi és lelki kimerültségére, betegeskedésére hivatkozva lemondott, mind püspöki, mind lelkészi (!) tiszteréről, szeptemberben pedig a Zsinattól is elbúcsúzott.⁶⁸ Lemondásának valódi okait jól megvilágítja egy még 1948-ban, az Egyezmény megkötése előtt tett kijelentése: „én teljes és félelmes világossággal látom azt, hogy akármely irányban alakuljon is zsinatunk döntése, nekem és mindazoknak, akik ezt meghozzuk, olyan lelki terheket kell elvállalnunk, amelyek pusztán emberi erőből elbíráhatatlanok lesznek.”⁶⁹ Lelkészi tiszteréről való lemondása azt mutatja, hogy mégsem tudott teljesen megbékélni az új rendszerrel, saját döntéseivel. Nem csak az egyházi szolgálatnak mondott búcsút, hanem Debrecennek is. Budapestre költözött, ahol állami nyugdíjas lett. Jellemző, hogy amikor jóval később egy régi egyházi ismerőse levelében Főtiszteletű Püspök Úrnak szólította, a válaszlevélben aláírása alá a következőket biggyesztette: „aki azonban már se nem „főtiszteletű”, se nem „püspök”, mert már 11 évvel ezelőtt letettem nemcsak a superintendensi, hanem a lelkészi tisztelet és jelleget is, állami státusba vétettem magamat, egyházi nyugdíj címén egy fillért sem igényeltem.”⁷⁰

Az egyházak elleni harc frontján közben sem állt le a támadás. 1949 szeptemberében a kötelező hitoktatást egy egyszerű minisztériumi rendelettel eltörölték,⁷¹ októberben pedig egy szervezeti ellenőrzés révén megbénították a legfontosabb egyházi egyesületek munkáját. A Révész távozása után a Zsinat lelkészi elnökévé választott Bereczky Albert és a tiszántúli püspöknek „kijelölt” Péter János az államhatalom minden kívánságát habozás nélkül teljesítette. 1950-ben, utolsóként, a vezérét veszített katolikus egyház is aláírta a maga kényszerű megegyezését.⁷² Semmi sem állhatott már az egyházak „kézi irányításának” útjába. 1951-ben felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt, amely a továbbiakban még a lelkészi kinevezések fölött is ellenőrzést gyakorolt, és teljesen ellehetetlenítette a missziós munkát. A református egyház az ÁEH parancsára 1951-ben felszámolta a diakonissza szervezeteket, a következő évben pedig a megmaradt földeket, és Debrecen kivételével a kollégiumokat önként felajánlotta az egyháznak.⁷³ A református egyház világi alávetettsége ezzel elérte a teljes megszűnés előtti lehetséges maximumot.

Révész Imre tehát Budapestre költözött, állami nyugdíjasként, és visszatért az egyháztörténehez, amit 1938-tól, püspökségétől kezdve elhanyagolt. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjaként (1946-ban választotta rendes tagjául a testület) minden segítséget megkapott kutatásaihoz, és ő marxizáló hangvételű, az egykori Révészhez

méltatlan publikációkkal mutatta ki halálját⁷⁴. 1954-ben jelent meg a Szikra Könyvkiadó és Nyomda „legjobb hagyományaihoz” méltó cikke Lamennais keresztényszocializmusáról. Ebből elég csupán néhány jellemző idézetet kiemelni: „*Lamennais sem menthető fel annak az ítéletnek súlya alól, amelyet már a Kommunista Kiáltvány döntő érvénnyel megfogalmazott: »A keresztényszocializmus csupán az a szenteltvíz, amellyel a pap az arisztokraták mérgeledését beszenteli« – és amelyet Lenin így fejezett ki: »A keresztényszocialisták... a legrosszabb fajta szocializmust képviselik és a szocializmus legrosszabb elferdítői.«*” Természetesen Sztálin és valóban apokaliptikus földi „mennyországa” sem maradhatott le a tablóról. „*Mindezekből következőleg a tudományos szocializmus szöges ellentétben van az ún. »ker. szocializmus« minden régi és új változatának azzal a végső megoldásával, hogy a szolgaság, a kizsákmányolás, általában mindenféle gazdasági egyenlőtlenség és társadalmi baj teljes megszűnése csak egy földöntúli, apokaliptikus szférában, az eljövendő »istenországában« következhetik be. »A munka birodalmát a földben kell megteremteni és nem az égben« – mondotta Sztálin csodálatos és megrendítő egyszerűséggel és igazsággal a Lenint búcsúztató beszédében – mert a »munka birodalmát meg lehet teremteni a dolgozók saját erőfeszítésével« és a munka birodalma, ahol a munka »becsület, dicsőség, bátorság és hősiesség dolga«, lehet csupán az emberi boldogság egyetlen valóban megfogható és megvalósítható birodalma is.*”⁷⁵ Révész a Bach-korszak egyházpolitikájáról 1957-ben megjelent könyvében is hasonló ateista hitvallást tesz: „*Az »istenországa« képzetében van összetömörítve minden robbanóanyag, amelyet a sorsán minden áron változtatni kívánó hívő egyén és közösség a maga vallásos ideológiájából kivon...*”⁷⁶ az egykori püspök még a 60-as évek közepén írott utolsó munkájában, a *Bécs Debrecen ellenben* sem tagadja meg a marxizáló szemléletet, bár a fentihez hasonló ítéletekre már nem ragadtatja magát. Zoványi Jenőről írott 1965-ös méltatásában pedig világossá teszi, hogy szakított a korábban általa követett Szekfű-féle szellemtörténeti irányzattal, a már halott, pozitívista Zoványit pedig megdicséri a szellemtörténészek, köztük egykori önmaga ellen indított támadásáért.⁷⁷

Élt azonban ugyanekkor egy másik Révész Imre is. Egy ember, aki nem csak összetett szóban és kisbetűvel írta le Isten nevét, egy ember, aki rendszeresen látogatta a kelenföldi református gyülekezet istentiszteleti alkalmait, és aki még a legsötétebb években is levelezett Ravasz Lászlóval, fenntartotta vele a régi barátságot. Révész, bár lelkészi tisztéről lemondott és soha többé nem prédikált, mégsem lett közömbös az egyház ügyei iránt. Őszintén méltatlankodott a református próbaénekeskönyv véglegesítése miatt, amelynek munkálatait korábban ő irányította (e tárgyban élénken levelezett Csomasz Tóth Kálmánnal, a kiváló református egyházzeneésszel)⁷⁸ és részt vett a bibliafordító bizottság munkájában is. Meglepő dolgok derülnek ki ennek a másik Révész Imrének magánlevelezéséből. A bibliafordító munkaközösséget például azért hagyta ott, mert nem tetszettek neki a „*legfelsőbb egyházvezetésben uralkodó viszonyok*” és mert az *Egyház az idők viharában* című, pártirányítással megírt Kádár Imre „pamflet” mélyen megbántotta.⁷⁹ Budai Gergely teológiai professzornak írott levelében pedig megemlíti tanítványát, Szabó Gábor nyírmártonfalvi lelkészt, „*aki a P[éter] J[ános] rezsim alatt száműzetetett 6 gyermekével Tiszántúlnak ebbe az egyik legnyomorúságosabb gyülekezetébe...*”⁸⁰ Bucsay Mihálynak, egy másik egyháztörténésznek írott 1954-es

leveléből az is kiviláglik, hogy még az ötvenes években sem jutott el a teljes történelmi önfeladásig. Bucsayt arra inti, hogy a szovjet Szmirin marxista egyháztörténetéről írott recenziójában a történetkritikai és ne a felekezeti vonal domináljon: „*Szerintem ilyen természetű művekkel szemben, mint például Szmiriné, messzebb lehet jutni a bírálatban és a vitában, hogyha valaki a fő hangsúlyt arra teszi, amire az egyik hangsúlyt – de nem a főt – Te is teszed: sine ira et studio kimutatni, hogy pártos álláspontja igazolásának érdekében hol és miként torzulnak el a keze alatt egyes döntő adatok és szövegek.*”⁸¹ Így ír egy marxizáló történész kijelölt tanítómesteréről? Kimondja róla, hogy történelmet hamisít? Később, a hatvanas években azonban óvatoskodva azért mentegetőzik Bucsaynál, mert az ifjabb egyháztörténész műveiről erőteljes kritikát jelentetett meg a *Századokban*, majd elmagyarázza, hogy „*marxista folyóiratban nem marxista mű ismertetésében az elismerés hangja mellett lehetetlen meg nem ütni a kritika hangját is.*”⁸² Ezt a mondatot nehéz máshogyan értelmezni, mint úgy, hogy Révész Imre nem tartotta magát igazán marxistának. A sutgó egyházi közvélemény persze egészen másként ítél.

Hogyan ítéltük meg vajon mi, az utókor Révész Imrét, a neves egyháztörténészt, ígchirdetőt, és püspököt – a marxizáló? Vajon szabad-e elítélnünk? A mai napig homály borítja a titkot, hogy miért, miféle „nem közéleti” okból mondott le a lelképásztorságról is,⁸³ és csapott fel, legalábbis frázisokban, marxista egyháztörténésznek. Mint láttuk, kérdéses, hogy tényleg csak kényszer hatására „tért-e meg”, már csak azért is, mert egyes műveiben a szolgalelkűségnek és közvetett istentagadásnak olyan példáit adta, amelyeket talán még az ateista felsőség, a Párt sem követelt meg tőle. Élete során többször is kifejtette, hogy neki „soha egy íze sem” kívánta a püspökséget, és azt csak terhes, de Istentől rábízott szolgálatként fogadta el. Ugyanilyen terhes és predestinált kötelességnek tekintette az Egyezmény megkötését is. Nem lehetetlen, hogy mindazt, ami lemondása után következett, szintén egyfajta szolgálatként fogta fel. Az Isten úgy akarta, hogy az állam diadalmat arasson az egyházon, tehát az Ő akaratából követnem kell az állam által meghatározott irányt – gondolhatta. Megkötötte a maga egyezményét az állammal. Olyan ez, mintha saját életére vonatkoztatta volna Bereczkyék szolgálat-teológiáját, vétkekké és egyben az elkövetett vétkekért való vezekléssé változtatva annak minden percét. Az istentagadás mint bűn és mint a bűnbánat jele. Az ateizmus mint az istenhit megnyilvánulása – micsoda paradoxon. Elképzelhető persze ezer más indoklás is, rosszul értelmezett következetesség, rejtőzködés, a győztes oldal varázsa, ki tudja...⁸⁴

Az egyetlen amit tudunk, hogy Révészt is kétségek gyötörték. 1948-ban a Zsinati Tanács ülésén így foglalja szavakba a nagy dilemmát: „*És éppen ezért rettegve kell gondolnom arra, mit fogok én felelni és mit fog bármelyikünk felelni, amikor a nagy fehér királyi székből ilyen kérdések fognak felénk hangozni: »meggondoltad, hogy mit cselekedtél, amikor látva, hogy egy ajtó az én ítéletemből bezáródott előtted, elbúcsúltodban és elkese-redésedben magad csaptál magadra olyan ajtókat, amelyeket én az én irgalmasságomból még nyitva akartam hagyni előtted és egyházad előtt, a te népedben, az én népem javára? Meggondoltad, amit cselekedtél, amikor nem vállaltad a szoros kaput és a keskeny utat, azt mondván, hogy úgys előre tudod: már azon sem engednek soká járni?«*”⁸⁵

Olyan ítélet ez, amelyre a történész is csak bólinthat. Ki tudja igazán, hogyan történt?

IRODALOM

- Barcza 1989a = Barcza József: Révész Imre, az egyháztörténész. In *Confessio*, 1989/3. sz., p. 25–31.
- Barcza 1989b = Barcza József: Révész Imre életműve. In *Theologiai Szemle*, 1989/4. sz., p. 193–197.
- Barcza 1989c = Barcza József: Miért mondott le Révész Imre? In *Reformátusok Lapja*, 1989. jún. 11., p. 5.
- Barcza 1999 = Barcza József: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In *A magyarországi református egyház története 1918–1990*. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999, p. 143–154.
- Bogárdi Szabó 1995 = Bogárdi Szabó István: Egyházvezetés és teológia a magyarországi református egyházban 1948 és 1989 között. *Ethnica*, Debrecen, 1995, p. 197.
- Bucsay 1985 = Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 1985, p. 283.
- Czeplédy 1989 = Czeplédy Sándor: Révész Imre, az igehirdető. In *Confessio*, 1989/3. sz., p. 17–25.
- Fürj 1990 = Fürj Zoltán: Egy püspökválasztás történetéhez. In *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1990/2, p. 186–194.
- Fürj 1991 = Fürj Zoltán: Az iskolák államosítása és a Református Egyház. In *Theologiai Szemle*, 1991/3, p. 162–167.
- Fürj 1995 = Fürj Zoltán: Az 1945-ös földreform és a protestáns egyházak. In *Theologiai Szemle*, 1995/5, p. 280–286.
- Fürj 1998 = Fürj Zoltán: Ravasz László az egyházkormányzó. In *Confessio*, 1998/2, p. 25–32.
- Kocsis 1989 = Kocsis Elemér: Révész Imre, az egyházkormányzó. In *Confessio*, 1989/3. sz., p. 11–17.
- Kónya 1988 = Kónya István: *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, p. 245.
- Ladányi 1991 = Ladányi Sándor: Őrségváltás – háttérzenével. In *Confessio*, 1991/1, p. 85–105.
- Ladányi 1994 = Ladányi Sándor: Bevezetés Lázár György: „Emlékezés Lázár Andorra” című munkája elé. In *Confessio*, 1994/4, p. 51–56.
- Ladányi 1999 = Ladányi Sándor: Vázlatos történelmi áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In *A magyarországi református egyház története 1918–1990*. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999, p. 101–138.
- Ladányi–Bolyki 1999 = Ladányi Sándor – Bolyki János: A magyarországi református egyház 1918–1948. In *A magyarországi református egyház története 1918–1990*. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999, p. 7–100.
- Mindszenty 2002 = Mindszenty József: *Emlékirataim*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 2002, p. 531.
- Pap 1992 = Pap László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern–Budapest, 1992, p. 424.
- Ravasz 1992 = Ravasz László: *Emlékezéseim*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1992, p. 427.

- Révész 1939 = Révész Imre: *Igehirdetés és politika*. Debrecen, 1939, p. 19.
- Révész 1944 = Révész Imre: *Tegnap és ma és örökké*. Debrecen, 1944, p. 419.
- Révész 1954 = Révész Imre: Lamennais és a magyarok. In *MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1954, p. 35–122.
- Révész 1957 = Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, p. 212.
- Révész 1965 = Révész Imre: Zoványi Jenő centenáriuma. In *Századok*, 1965/6, p. 1393–1403.
- Révész 1990 = Révész Imre: *Vallomások (Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949)*. Ed. Barcza József, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, p. 158.
- Révész–Bereczky 1949 = Révész Imre – Bereczky Albert: *Az egyház a nemzeti függetlenség és a béke mellett*. Református Egyetemes Konvent, Budapest, 1949, p. 7.

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

- A/1.c. Püspöki levéltár: Elnöki iratok 1921–1988
- C/57 Pap László iratai
- C/101 Zoványi Jenő iratai
- C/114 Budai Gergely iratai
- C/184 Bucsay Mihály iratai
- C/222 Csomasz Tóth Kálmán iratai

JEGYZETEK

- 1 A/1.c. 92. doboz, No. 1236–1944.
- 2 Barcza 1999, p. 149–151.
- 3 1947-ben Révész Imre így ír erről Tildynek: „Talán eddig sem volt Előtted titok, de hadd tárjam fel most én is Előtted teljes világossággal, hogy a jelenleg uralkodó közhangulat és közvélemény nem tudja be érdemül, hogy az ideiglenes magyar kormány és nemzetgyűlés létrehozatala körül Debrecenben közreműködtem, egyházamat a demokratikus átalakulásból bizonyos következmények levonására figyelmeztettem, a köztársasági létformára áttérést helyeslem és a kálvini szellem politikai hagyományaival egyezően mondtam, a zsidókérdésben pedig az evangéliumi álláspontnak megfelelően is nagyon erőteljesen kifejezést adtam.” Révész, 1990, p. 99.
- 4 1939-ben így ír erről: „...a keresztyén embert, az igehirdetőt keresztyéni és igehirdetői mivolta

egyáltalán nem akadályozhatja meg abban, hogy annak a sorsközösségnek érdekében, amelybe őt Isten beleállította, a szükség és lelkiismerete parancsszává politikai tevékenységet folytasson.” Révész 1939, p. 9.

5 Még novemberben is olyan rémhír terjedt el Pesten, hogy Révészt a Debrecenre meg szálló oroszok kivégezték. A/1.c., 92. doboz, 1423–1944.

6 1945 márc 1-én Révész már látja a földreform megvalósításának várható útját és irányát: „A földreformot azonban gyanúsán sürgetik, viszont még a hozzám, és hozzám közelálló emberek... sem bírok semmi felvilágosítást kicsikarni – valószínűleg azért, mert nekik sem kötik az orrukra – hogy akarnak-e már most valamit s ha igen, mit, az egyházi, iskolai, kulturális célvagyonokkal. Nem tudom, nem valami puccsszerű megoldással kísérleteznek-é...”

- A/1.c., 93. doboz, 1580–1945. Révész a föld-reform ügyében egy memorandumot is benyújtott a kormánynak, ennek azonban semmi fogantatja nem lett. A református egyház 100 ezer holdjának a hivatalos statisztikák szerint körülbelül a fele maradt meg, valójában még ennél is kevesebb. Fürj 1995, p. 280–285.; Révésznek a földreform körüli tevékenységéhez: Barcza 1999, p. 153–154.
- 7 Kocsis 1989, p. 15.
- 8 A/1.c., 93. doboz, 1555–1944.
- 9 A/1.c., 93. doboz, 1624–1945.
- 10 Makkai Sándort 1945 ápr. 27-én hurcolták el. Az eljárás indoka, a vád alapja Makkai 1939-ben írott könyve, a *Tudománnyal és fegyverrel* volt. A/1.c., 1735–1945. A református egyház-vezetés erőteljes tiltakozására végül is – ritka kivételként – néhány hónap múltán elengedték.
- 11 A/1.c., 93. doboz, 1545–1945. A vő kommunista volta később, 1945-ben komoly problémákat okozott. Az ötödik unoka megkeresztelése ugyanis a vőre nézve veszélyesnek minősült. A/1.c., 93. doboz, 1841–1945.
- 12 A/1.c., 1746–1945.
- 13 A/1.c., 1841–1945.
- 14 Révész 1939, p. 10–11.
- 15 Kónya egyenesen szembeállítja a két jóbarát, Ravasz és Révész forradalomról alkotott nézeteit. Ebben a jelenetben természetesen Ravasz a fekete reakció, a Horthy-fasizmus képviselője. Kónya 1988, p. 17–18.
- 16 Például Révész 1944, p. 300, 304–306.
- 17 A/1.c., 94. doboz, 2101–1945.
- 18 A/1.c., 94. doboz, 2012–1945.
- 19 C/57., 2. doboz (rendezetlen). Révész Imre bizalmas összefoglalója Pap Lászlónak a püspökválasztás előzményeiről.
- 20 Fürj 1990, p. 190–191. Fürj Zoltán dolgozta fel először az 1945-ös tiszántúli tisztújítás történetét, ám nem érzékelteti megfelelően a konfliktus hevességét, és nem mutat rá a Békefi–Bereczky párt valódi céljaira.
- 21 Karácsony Sándor és Victor János megítélése lényegesen bonyolultabb, mint Békefié vagy Bereczkyé, az ő esetükben valóban a reformálás vágya, és nem a hatalom volt a mozgató erő.
- 22 C/57., 2. doboz (rendezetlen).
- 23 Fürj 1990, p. 191.
- 24 C/57., 2. doboz (rendezetlen); Tildy és Bereczky megnyilatkozása Révész számára hatalmas csalódást jelentett: A/1.c., 94. doboz, 2266–1945.
- 25 Révész jól látta a választás alatt, hogy annak sikeréhez a Békefiék akciója által kiváltott felháborodás is nagyban hozzájárulhat: „*Minden vágyam és reményem az volt, hogy szép csendesen megkapom a tisztújításban az obszót s most a Békefiék miatti felháborodásban még azok is rám fognak szavazni vagy szavaztak, akik úgy utálnak, mint a kukoricagölgökiny (?) – mivel, sajnos, Békefit és társaságát még sokkal jobban utálják.*” A/1.c., 94. doboz, 2266–1945.
- 26 786 szavazatot kapott Révész, míg Békefi csak 26-ot. A/1.c., 94. doboz, 2309–1945.
- 27 Révész a megállapodásról külön levelet írt Ravasznak, melyben véleményét világosan kifejezve ezt írja Bereczky magyarázatairól: „*Mind ezt én a jó békesség kedvéért a jó baráttól készpénzzel és nemes valutaként elfogadtam, és ezzel a magam részéről az ügyet, a keresztet viselő ember fokozott alázatosságával és önmegtartóztatásával befejezni igyekeztem, remélem, hogy sikerrel.*” A/1.c., 94. doboz, 2357–1945.
- 28 Ha szabad történezsnek ilyen kategorikus ítéletet alkotni, talán Tildy volt a legkevésbé gerinces a Kisgazdapárt vezetői közül, nem véletlen hogy Ortutayt és Dobi Istvánt leszámítva ő maradt a legtovább talpon, és jellemző rá, hogy személyi titkárául éppen a titkos kommunista Péter Jánost választotta.
- 29 A/1.c., 93. doboz, 1970–1945.
- 30 Ravasz László 1945. nov. 21-i beszéde is növekvő biztonságérzetről tanúskodik. Részleteit közli: Ladányi 1999, p. 106.
- 31 A habozás oka éppen az volt, hogy mind a püspök, mind a jelölt tudták, hogy Szentpéteri Kun Béla a kommunisták szemében persona non grata. Ravasz László és Balogh Jenő bátorítása kellett ahhoz, hogy Kun egyáltalán elinduljon. A/1.c., 95. doboz, 65–1946, 117–1946, 464–1946, 491–1946.
- 32 A/1.c., 95. doboz, 65–1946. Fő vonalaiban hasonló ez azokhoz a gondolatokhoz, amelyek Bereczkyék köreiben, az Országos Református Szabad Tanácson felmerültek.
- 33 Mindszenty 2002, p. 142–147.
- 34 A nyílt levél: A/1.c., 97. doboz, 1041–1946.
- 35 A „köz társaság elleni összeesküvés” idején már kevésbé mutatkozott határozottnak. Pap Lászlót hibáztatta, amikor annak egyik alkalmazottja „kompromittálódott”: „*Ezzel szemben viszont Révész eljött hozzám és elkezdett példálózni, hogy nem kellett volna katonatiszteket magam mellé vennem, s hogy Héder János is, bár neki rokona, zavaros fejű ember; míg végül azt kérdeztem tőle, hogy hát az ő sófője, nem volt katonatiszti? Erre azután elhallgatott.*” Pap 1992, p. 47.
- 36 Érdemes tudni, hogy a kötelező vallásoktatás kérdését az egyház és az állam sem az elmélet szempontjából közelítette meg. Ravasz László pontosan tudta, hogy a kötelező vallásoktatás megszűntetése mindennemű vallásoktatás el-sorvasztását jelentené.
- 37 Kónya 1988, p. 29–30.
- 38 Ravasz páratlan tömörséggel fogalmazza meg az ominózus elméletet: „Bereczky a hit és engedelmisség kötelességeit éppúgy vallotta mint én, de azt a gyakorlati magatartást vontam le: oda kell mennünk, ahova visznek, s mi eljátszottuk a jogunkat a prófétai kritikára, s nekünk nem lehet más feladatunk, mint a hálás és abszolút engedelmisség a hatalomnak.” Ravasz 1992, p. 330.
- 39 Bogárdi Szabó 1995, p. 28–29.
- 40 Kónya 1988, p. 41.
- 41 Példa erre Fischer Béla nyírturairi lelkipásztornak a „Visszautasítjuk” című cikk után Ravasz Lászlónak írt levele: „Hiszem, hogy úgy lelkésztestvéreim, mint az ország reformátusságának nagy többsége nem »sajnálkozik« a Főtiszteletű Úr »Új Ember«-ben megjelent nyilatkozata miatt, hanem azt örömmel olvastuk. S örömmel veszünk és várunk minden közeledést úgy a magyar társadalmi élet, mint a hitfelekezetek vonalán... minden közérdekű magyar és egyházi kérdésben Ravasz Lászlót tekintjük mi a mai magyar reformátusság leghívatottabb szószólójának. Az Ő higgadt, bölcs, az Ige mérlegén megmért véleményét fogadjuk el irányítónak, nem pedig Békefi Benő öntelt, minden kritikai alapot nélkülöző, bizonyos politikai körök előtt kedvesnek elfogadott kirohanásait.” A/1.c., 98. doboz, 339–1947.
- 42 A/1.c., 100. doboz, 1556–1948. (Az irat 1947-ben született, csak egy évvel később iktatták be.)
- 43 Az egyházon belül igen csekély sikerrel, 1947 őszére a Szabad Tanács is felbomlott. Ravasz önéletírásában be is számol Rákosi elvtárs nehezítéséről: „*Mikor a református egyházban néhány bátor demokrata a nyíregyházi szabad tanácsot megalapította és programjába vette az államkormányal a békés viszony kiépítését, az én hideg, szívós könyörtelen egyházpolitikám örölte fel őket és tette tönkre, zilálta széjjel az egész alakulatot.*” Ravasz 1992, p. 342–343.
- 44 Ladányi–Bolyki 1999, p. 89.
- 45 Fürj 1991, p. 164.
- 46 Révész bejelentése a konventi elnökségnek. A/1.c., 99. doboz, 644–1947.
- 47 Ladányi 1999, p. 109.
- 48 A/1.c., 99. doboz, 1089–1947.
- 49 Ladányi 1994, p. 55.
- 50 Fürj 1998, p. 31.
- 51 Ravasz 1992, p. 339.
- 52 1948. április 15-én Pap László még megpróbálta lebeszélni a lemondásról. Így számol be a be-szélgetésről: „*Azt is felhoztam neki, hogy véleményem szerint sokkal többről van szó, mint pusztán személyi kérdésről, s ez a személycsere csupán eszköz a cél felé. Erre azt felelte, lehetséges, de ő már Isten külön ajándékának fogja tekinteni, ha az egyház összeomlása nem az ő vezetése alatt fog megtörténni.*” Pap 1992, p. 63.
- 53 A Konvent csak hosszas gyözködésre volt hajlandó elfogadni Ravasz lemondását. A/1.c., 100. doboz, 1613–1947.
- 54 A/1.c., 100. doboz, 1674–1948.
- 55 Ravasz 1992, p. 346.
- 56 Ravasz 1992, p. 342.
- 57 Kónya 1988, p. 144–145.
- 58 Pap 1992, p. 64.
- 59 Az ülés jegyzőkönyve megmaradt a Dunamel-leki Egyházkerület elnökségi iratai között. A/1.c., 100. doboz, Egyezmény feliratú boríték. A tárgyalást ezen irat alapján ismertetem.
- 60 Kiss Roland három szavazáson is alulmaradt az ellenjelöltekkel szemben (két ízben Kardos János, Ordass Lajos védőügyvédje győzte le), Rákosi akarata azonban döntőnek bizonyult. Az ellenjelöltek a presszió hatására visszaléptek. Ladányi 1991, p. 85–93.
- 61 Fürj 1991, p. 165.
- 62 Révész 1990, p. 115.
- 63 Az unitáriusok ugyancsak 1948. október 7-én írták alá a maguk egyezményét, míg az evangélikusok valamivel később, 1948. dec 14-én. Bucsay 1985, p. 159.
- 64 Kónya 1988, p. 157.
- 65 Barcza 1989c.
- 66 A skót egyház 1843-as egyezményének mintájára. Barcza 1989b, p. 197.
- 67 Révész–Bereczky 1949, p. 2. Révész bűnét tovább súlyosbítja, hogy a beszéd Bereczkynek egy még visszatetszőbb beszédével együtt jelent meg nyomtatásban.
- 68 Révész 1990, p. 128–140, 141–144.
- 69 Révész 1990, p. 121.
- 70 C/101, 7. doboz, Révész Imre évrendezett levelei. A megszólítást Zoványi Ilona írta.
- 71 Fürj 1991, p. 167.
- 72 1948. december 26-án összeesküvés vádjával letartóztatták Mindszentyt és februárban életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték. Mindszenty 2002, p. 237–334.
- 73 Ladányi 1999, 123–135., Bucsay 1985, p. 260–262.
- 74 Barcza József 1989-ben ezt igen finoman úgy fogalmazza meg, hogy Révész elkezdte vizsgálni a társadalomnak az egyházra gyakorolt hatását. (Hogyan határozza meg a lét a tudatot?) Barcza 1989a, p. 30.

- 75 Révész 1954, p. 119–120.; Czegléd Sándor teológiai alapon próbálja magyarázni Révész e sorait. Czegléd 1989, p. 23–24.
 76 Révész 1957, p. 6.
 77 Révész 1965, p. 1399.
 78 C/222 1. doboz, évrendezett levelek. 1939, 1945–49.
 79 C/114, 2. doboz, évrendezett levelek. Révész Imre levele B. G.-nek 1966. május 8-án.
 80 C/114, 2. doboz, évrendezett levelek. Révész Imre levele B. G.-nek 1966. május 15-én.
 81 C/184, 3. doboz, évrendezett levelek. Révész Imre levele B. M.-nek 1954. október 16-án.
 82 C/184, 5. doboz, évrendezett levelek. Révész Imre levele B. M.-nek 1964. február 1-én.

- 83 Péter Jánosnak állítólag négyszemközt el akarta mondani a „nem közéleti” okot. Barcza 1989c.
 84 Czegléd Sándor Ernst Troeltsch teológiájának relativizáló hatására szavaz. Czegléd 1989, p. 24.
 85 Révész 1990, p. 122.
 86 Kéziratom lezárása után jelent meg Kósa László tanulmánya, amely további értékes adalékokkal szolgál Révész Imre életrajzához. Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In: *Írások Szegedy-Maszácz Mihály születésnapjára*. Ed.: Zemplényi Ferenc, Kulcsár Szabó Ernő, Józán Ildikó, Jeney Éva, Bónus Tibor. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003, p. 233–251.

EGY TŰZÉR ŐRVEZETŐ DONI NAPLÓJA ÉS LEVELEI

Az alábbi naplótöredékek és levelek írója, Kósa Géza 1919 őszén született Kecskeméten. Hat elemi osztályt elvégezve apja mesterségét folytatta, géplakatos-segédként szabadult föl, és a családi műhelyben dolgozott. Tényleges katonai szolgálatának letöltése után nem sokkal ismét behívták Nagykőrösön állomásozó csapattestéhez, és a 2. magyar hadsereg kötelékében a keleti frontra irányították. 1943 januárjában átélte és túlélte a doni áttörést, sőt – amint egyik levelében írja, tudomása szerint – ahhoz az egyetlen magyar üteghez tartozott, amely sem műszaki, sem személyi állományában nem szenvedett veszteséget. Több száz kilométert gyalogolva érkezett haza 1943 áprilisában (a tábori posta rejtjelezése miatt lehetetlen a pontos rekonstrukció), éppen egy évvel frontra indulása után. A leszerelést követően egy ideig még járványügyi megfigyelő táborban kellett tartózkodnia, és csak júniusban találkozhatott ismét családjával. Akik ismerték, szelíd, békés természetű, kötelességtudó, mélyen vallásos emberként jellemezték. A harctéri borzalmakról sosem beszélt, elhárította magától a kérdéseket, mondván, hogy jobb nem szólni a történetekről. Ezek egy részéről azonban beszámolnak a levelei és naplója. A naplót addig vezette, míg a valóságos tűzvonalba nem érték, és a Don folyó partján hosszabb időre kiépítették állásaikat. Feltehetően a következő hetek, hónapok viszonylagos egyhangúsága, az állóharc ismétlődő eseményei miatt hagyta abba az írást. A tél elején még egyszer elővette a naplót, de újabb történeteket nem jegyzett bele. Amit a napló nem rögzített, azt részben pótolják a levelei, melyeket folyamatosan küldött haza, kivéve a magyar frontvonal áttörését és a hátrálást követő egy hónapot.

Leszerelése után megnősült, de nem sokáig élvezhette a békés polgári életet. 1944 októberének utolsó napjaiban a Vörös Hadsereg egységei behatoltak abba a kecskeméti városrészbe, ahol lakott. Ekkor még visszaverték őket, a házuk előtt ott feküdtek a gyalogos összecsapás halottai. Két nap múlva mégis megérkezett a nyilas hatóságoktól a „sas-behívó”, és hiába könyörgött a család, hogy bújjon el, hiába kérlette fiatal felesége, elment. Azzal érvelt a családnak, hogy mi lenne az országból, ha mindenki megszegné a parancsot. Egysége a budapesti ostromgyűrűbe került. 1945. január 6-án néhány percre meglátogatta a budapesti Rákóczi téren lakó rokonait, akik azonnal polgári ruhába akarták öltöztetni. Megígérte, hogy visszamegy, de erre nem került sor, és január 13–15. körül, nem tudni pontosan, melyik napon, elesett. Léghelharító ütege a Molnár utcában a későbbi Idegennyelvű Könyvtár (volt Gorkij Könyvtár) előtt állt, hogy az Erzsébet-híd pesti hídfőjét védje. Az egyik lövedék papírhüvelye megsérült és beszorulva szétvetette az ágyúcsövet, egy szilánk a szívébe fúródott. Ideiglenesen a Kerepesi úti (Fiumei úti) temetőben temették el, halálhíre májusban jutott el a családnak.

A napló és a levelek az események háttéréről alig tud közzhonvéd szemével rögzítik a doni tragédiát. A napló egyszerű zsebkönyv, a levelek néhány kivétellel nyílt tábori